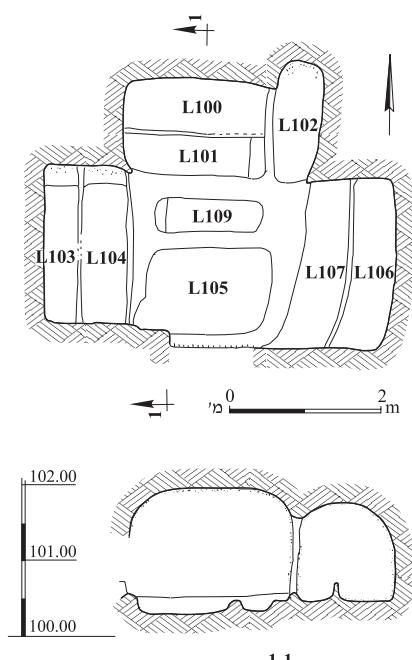


מערת קבורה מהתקופה הביזנטית וראשית התקופה האסלאמית בחורבת ג'ורס שבשכונת גונן, ירושלים¹

גדעון סולימני, תמר יינטראונר ואנה דה-ויננסנו²

כריית ראש, שרוחבה 0.1 מ', נחצבה בקצת המזרחי של השוקת. מichierה שרוחבה 0.3 מ' הפרידה בין שוקת קבורה 109 לבין המקרר הצפוני, שבו הותקנו שלוש שקתוות קבורה (1.8–1.6 מ' אורך, 0.7–0.5 מ' רוחב, 0.2 מ' עומק): שתיים (L100, L101) שכיוונו צפון-מזרח–מערב, ואחת (L102) שכיוונה צפון–דרום. מichierות שרוחבן 0.1 מ' מפרידות בין השקתוות. לשוקת הדROOMית (L101) יש כריית ראש (0.2 מ' רוחב) בקצת המזרחי. בכל אחד מהמקררים המערבי והמזרחי יש שתי שקתוות קבורה (L103 : 2.1×0.4 מ', עומק 0.2 מ'; L104 : 2.1×0.6 מ', עומק 0.2 מ'; L106 : 2.2×0.6 מ', עומק 0.2 מ'), שמחיצות ברוחב 0.1 מ' מפרידות ביניהן. בשתי השקתוות שבמקרר המערבי הותקנה כריית ראש (0.3 מ' רוחב) בקצת הצפוני.

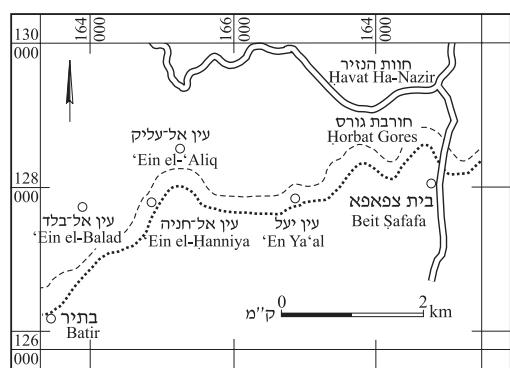


תוכנית 1. המערה: תוכנית וחתך.

במהלך עבודות להרחבת בית הספר הממלכתי גבעת גונן (נ"צ ר"י"ח 21851/62907, ר"י"י 16851/12907; אייר 1), שבתחומי חורבת ג'ורס בשכונת גונן בירושלים, נחשפה מערת קבורה.² הגבעה שיליה נמצאת המערה (נ"ג 710) היא ח'רבת אל-ג'ז'אריש (חרבת ג'ורס),³ שבה אוחתו בעבר שרידי קירות, בורות מים, מערות קבורה חצובות ושברי כלי חרס מהתקופה הביזנטית.

המערה

המערה (4.5×3.5 מ' ; תוכנית 1) נחצבה בסלע קירטון ורק במדרון המערבי של החורבה, ופתחה הפונה לדרום נפגע בעבודות טרקטורי. ניתן היה לשחזר מדרגה (0.2 מ' רוחבה) שירדה אל חדר הקבורה הותקנו בור עמידה (1.6×1.1 מ', עומק 1.55 מ') ושוקת קבורה אחת (L109) או שלוש שקתוות קבורה: בדופן הצפונית שלוש שקתוות (L100–102), במרווחה שתיים (L106, L107) ובמערבית שתים (L104, L103). מichierה שרוחבה 0.2 מ' הפרידה בין בור העמידה לבין שוקת קבורה 109 (1.4×0.4 מ', עומק 0.2 מ');



אייר 1. מיקום האתר והאתרים החקלליים שלאורך נחל רפאים.

מופיע דגם, לפרקים מורם לעיתים בקן הדופן; בנהר מס' 1 מופיע קו, בනרות מס' 2 ו-3 (וב-12 נרות נוספתים שלא אירעו) — חצי עיגול. בנהרות מאותו טיפוס מופיעים דגמים עוגן ודגמים אחרים (ר' דיון אצל Nitowski 1974:31–32). שני רכסים מקיפים את עין הנר, הפנימי לרובapolט יותר; הרכס החיצוני נמשך לכיוון פי הנר ומקיים אותו.

טבלה 1. ממצאים העצמות

הערות	локוס	מספר פרטיהם	מין	גיל (שנה)
רסק עצמות	בוגרים וילדים		?	100
רסק עצמות	בוגרים וילדים		?	101
	בוגר, כ-20 ייל,	2 לפחות	102	4–3
	בוגרים וילדים*		?	103
	בוגרים וילדים		?	104
	60–50 : זכר 1 : 1 :	4 לפחות	105	60–50
	בוגרים וילדים		?	106
	בוגר, כ-20, וילד	2 לפחות	107	
	60–40	1	108	
	בוגרים וילדים		?	109

* באחת העצמות הוכנה פגיעה אריתרואיתית בשורש קרף היה, שכחצאה ממנה מואחים הפרקיות. סביר לטעות שהפגיעה נבעה מדלקת קרונית של המברנה הסינוביאלית (אולי כתוצאה מה- rheumatoid arthritis) או מזיהום, והיא גרמה להסתמיות הליגמנטים.

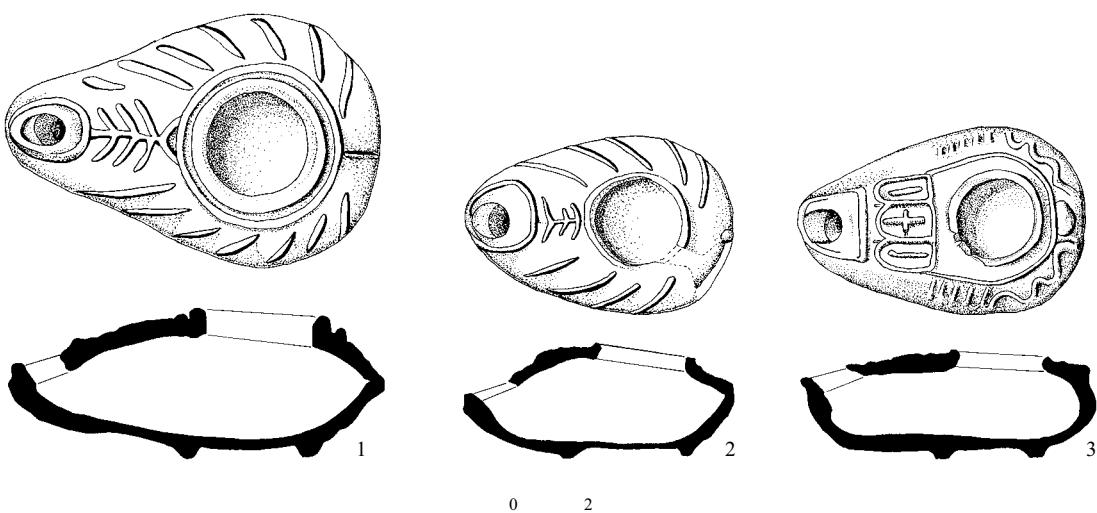
הממצאים

בשכבות הסחף שבתוך שקתוות הקבורה (מ' עובי) נתגלו רסק עצמות, שברי כלי זכוכית וחגורושים. בлокוס 102 נתגלה מטבע אחד, שחוק שאינו ניתן לזיהוי, ובлокוס 100 — טבעת נחושת. בבור העמידה (L105) נמצא רוב העצמות וככל נרות החרס. מצב השתמרותן של העצמות היה רע, וקשה היה לקבוע את כמות הנקבורים, גילים או מינים (טבלה 1). למראות זאת ניתן היה להבחין בביברוי שלדי ילדים.

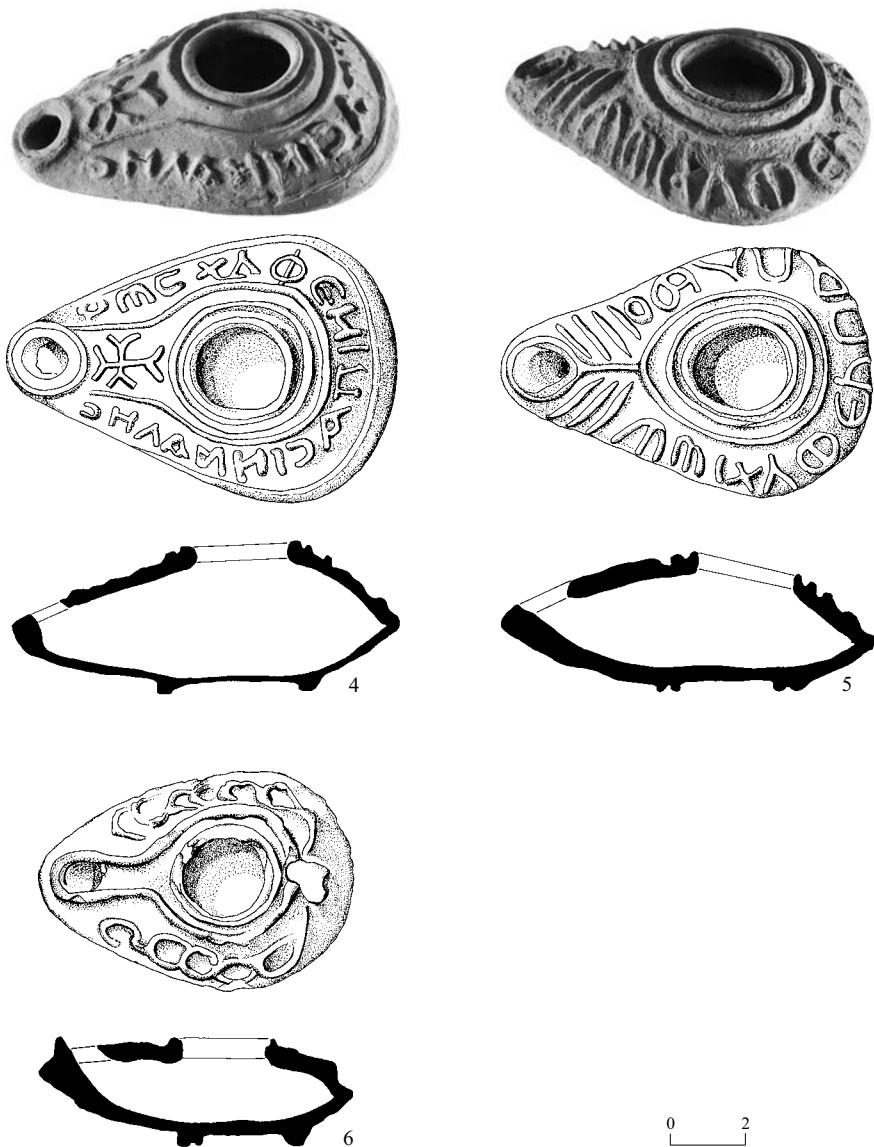
נרות-פמות עשויים חרס

עשרות ואחד נרות-פמות שלמים ושברים רבים של נורות נוספים נמצאו כאמור בבור העמידה,⁴ מתוכם שימושו רק ארבעה נרות, פעם אחת בלבד. שאר הנרות לא היו כלל בשימוש. כל 21 הנרות נמנית על טיפוס נר-היפות מהתקופה הביזנטית (איורים 3, 2).

הנרות יוצרו בתבנית מטין מנופה היבט עד בינווני, שנוצר לחרס שגונו אדום בהיר עד צהוב-אדמדם (5YR 6/6–7/6 2.5YR 6/6, 6/8, 7/8 עד 7/6 7.5YR). תשעה-עשר נרות-היפות השלימים והשברים שנמצאו במערה (למעט מס' 6 ונר נוסף שנמצא באחת תבנית ולא אויר), שנמצאו מחוץ לשנוצק באחת תבנית ולא אויר, שנמצא מחוץ לה) הם מטיפוס נפוץ של נר-היפות שגופו מוארך או אגסי. לנרות מטיפוס זה אין ידית, ובמקרה



איור 2. נרות-פמות מהתקופה הביזנטית.



איור 3. נרות-פמוֹת מהתקופה הביזנטית.

להופיע כתובות יוונית על נרות-פמוֹת קטנים (Loffreda 1995:12; ור' דיין אצל לופרדה כבר הראה שמאוחר יותר, עד למאה הח' לס'ה'ג, הופכות הכתובות להיות נפוצות יותר על נרות-פמוֹת גדולים, אך מהמאה ה-ז' הכתובות על הנרות מנוגנות ובلتמי קריאות, ושפתן לאחר הכיבוש הערבי הוחלפה לעברית. קריantan של הכתובות אינה תמיד פשוטה ומשמעוֹתן אינה תמיד נהירה בשל השימוש בכתב עמי, בכיווני כחיבה לא-קבועים ובאותיות הפוכות. הכתובה האופיינית לנרות-פמוֹת היא

נרות-הפמוֹת מופיעים מכלולים בשני גודלים: גדול (11.5–10.0 ס'מ אורך, 7–8 ס'מ קוטר; כמו מס' 1, 4 ו-5 ועוד 11 נרות שלא אוירו) וקטן (8 ס'מ אורך מרבי, 5.5–5.0 ס'מ רוחב; כמו מס' 2 ו-3 ועוד שלושה נרות שלא אוירו). הנרות הקטנים מופיעים כבר במאה הד' לס'ה'ג, ולעתים הם מעוטרים בצלב על החרטום. לרוב את סוף המאה ה-ה' לס'ה'ג מלאים הנרות הגדולים את מקום של הנרות הקטנים. נרות-הפמוֹת הגדולים משיכים להיות מיוצרים עד למאה ה-ז' לס'ה'ג, והם נחשפים בכל אתר ביוני באזורה. במהלך המאה הד' החלו

הנר בשני רכסים, שמהחיצוני נمشך קו לעבר החרטום; הכוו הופק על החרטום מעין פטוטרת של כף חמר. את הכתובות ביוניית של כתף הנר יש לקרוא בכיוון השעוזן, כך שהאותיות פוננות כלפי חוץ: ΝΙΟΣΧΑΝΟΦΕΝΑΣΩΝ, דהיינו ס(וסטוק)ΧΦΩΣ(ει)ΦΕΝΑΣΩΝ (פаяίνω ει), תרגום: "אורו של המשיח קאלή phi αρט טוב". האות הראשונה היא מאיר לכל. ערב טוב". בתוכו הראשונה היא פתוחה, וקשה להבחין בין ה-*omega* לבין ה-*alpha* בשני אופנים. התיבה האחורייה קאלή כתובה באותיות מעוגלות, קשות לקריאה.

נרכ-פמות מס' 6. — הנר המעוור בזור הוא אחד משני נרות-פמות שנעשו באותה תקופה. גוףם מוארך וחרטומם מוגבה מעט. עין הנר מוקפת בשני רכסים, החיצוני נمشך ויוצר תעללה המגיעה עד פי הנר. גבורה ומוחדרת חובה לחלקו האחורי של הנר. השפה מעוטרת בזור. נראה שזמנו של נרכ-פמות זה הוא בשלהי התקופה הביזנטית או בראשית התקופה האסלאמית, שכן מאפייניו הם של נרות אסלאמיים קדומים, בעיקר התעללה המחברת את עין הנר לפיו.

כלי הזוכcit
כשלוש-מאות שברים של כלי זוכcit נאספו מן השקתו ובבור העמידה שבמערת הקבורה.⁵ רוב שברי הזוכcit הם שברי גוף שאינם ניתנים לוייה, אך כמה מהם הרבה מעידה שפינוי כלי הזוכcit אחרי שלב הקבורה לא היה זהיר במיוחד. מתוך 23 השברים המזוהים ידונו להלן שישה (איור 4), המציגים את טיפוסי הכלים שנתגלו במערה.

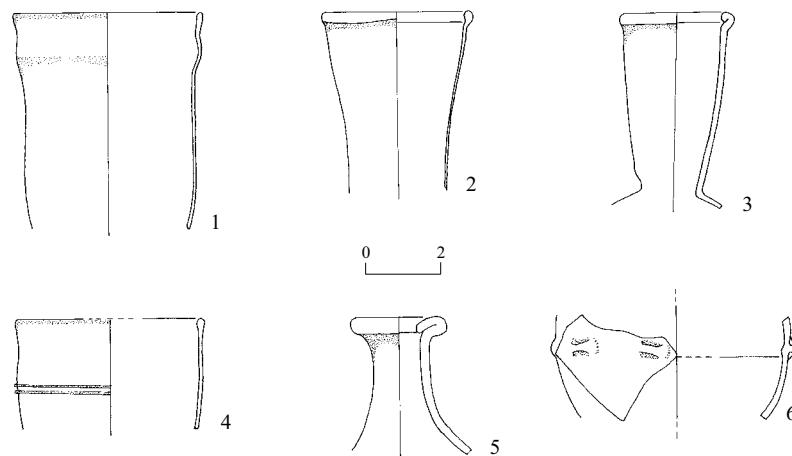
ושיס פאינטס חרואס, שמשמעותה "אורו של המשיח מאיר לכל", אך יש גם ברכות ונוסחים אחרים.

נרכ-פמות מס' 1 ו-2. — כתף הנרות עוטרה בדגם רדייאלי, ועל החרטום יש עיטור בדגם כף תמר או מנורה, עם בסיס או בלעדיו.

נרכ-פמות מס' 3. — חרטומו צבוט מעט וሞפרד בקו מגוף הנר. הנר ייחודי בעיטורו; הוא נחלק לשולשה תחומיים, כעין טריפטיכון: מרכזיו מעוטר בצלב, ושני קיצוניים — בקו. כתף הנר מעוטרת בקווים אלכסוניים ובקוויים גליליים משנה צדית וזיז קטן. קו מקיף את בסיס הנר.

נרכ-פמות מס' 4. — מתארו של הנר סגולג', עינו מוקפת ברכס כפול, החיצוני נمشך ומקיף גם את פי הנר. החרטום מעוטר בצלב נופוס (*Nufus*) והכתף בכתובות; את הכתובות ביוניית יש לקרוא נגד כיוון השעוזן, כך שבסיסי האותיות פונים חזקה. לשון הראשונה, קאלή φΩС XY ΦΕΝΙ ΠΑΣΙΝ KAΛΗ, דהיינו הכתובות ברכס הקניין, קאלή φאינטס ס(וסטוק)Χ, תרגום: "אורו של המשיח מאיר לכל. [ערב] טוב". עבר פורשה התיבה קאלή כיחס הקניין, כך שמשמעות הברכה הייתה "אורו של המשיח מאיריפה לכל" (ר'). למשל ברי"ג תשל"ד: 85), אך היום ברור שזהו חלק מברכה לבעל הנר.

נרכ-פמות מס' 5. — הנר מוארך וחלקו הקדמי גבוה במעט מחלקו האחורי. גם כאן מוקפת עין



איור 4. כלי הזוכcit.

בקבוק שפטו מקופלת פנימה (L109, סל 1020, 1020, שבר שפה, צוואר וכף, זוכנית כחללה; אירור 5:4). — שפת הקבוק (24 מ"מ קוטר) מקופוס פנימה וויצרת מעין מדף אופקי. בקבוקים מטיפוס זה, המופיעין בצוואר קצר ובגובה כדורי או פחוס, נמצאו במקלולים משליה התקופה הביזנטית ומהתקופה האומית באזורי ירושלים, למשל Gorin-Rosen 2003:384, (Pl. 15:9; G92 ור' שם הקבלות לכורסי, ליריחו ולמצודה בעמאן).

כלם מעוטרים בצביטה (L105, סל 1016, שבר גוף אחד; L109, סל 1020, שלושה שברי גוף, אירור 6:4). — שבר מס' 6 עשווי וכוכית חסרת צבע, דרכנו קמורה, ושרדו עליה שתי צבি�יות אופקיות.

מגון כלים, המעוטרים בצביכות או פקיות אוAncyclopes על הדופן, תוארכו לשלהי התקופה הביזנטית ולראשית התקופה האומית. באזורי ירושלים נתגלו מספר שרירים מעוטרים בצביטה, למשל בדרכו ע"זאייל (גורין-דרון תשס"א [ב]: 47*-48*, אירור 3:26) ובחרבת טבליה (גורין-דרון תשס"א [א]: 86*, אירור 12:2 ור' שם דיוון והפניות נוספות).

העיטור בצביטה מופיע במגוון טיפוסי כלים, כך למשל על בקבוק אגסי שלם מכך במעין (Barag 1985:371-372, No. 9, Fig. 8:IX) בקבוק שלו גוף פחוס מכך 4 בבית יהח (בר"ג תש"ל: 55; 50:9) ועל צנצנת מכנסית הייאודורוס הקדוש בご紹 (Baur 1938:536:67[244], Fig. 18:244) בצביטה מופיע גם על כוסות וקעריות מכלולים אומיים (גורין-דרון 2002: 299, אירור 53: 7, ור' שם הקבלות מבית שאן).

החרוזים

נתגלו שלושים חרוזים, רובם פשוטים, האופיניים לשלהי התקופה הרומית (המאה ה"ד' לסה"נ), אם כי הם ממשיכים להופיע במקלולים של התקופה הביזנטית. החרוזים קטנים ועשויים מחומר עמיד, וכן הם השתמרו לאורך זמן ו אף העברו מדור לדור. נראה שהקברות במערה נערכה בתקופה הביזנטית ועמה הותמננו חרוזים שמקורם בתקופה קדומה יותר. להלן יידונו תשעה חרוזים העשויים מזכוכית ומעיסט וכוכית.

כלי הזוכניות נעשו בניפוח חופשי מזכוכית מעיברת-אוור בצבעי ירקוק וכחלחל, למעט ארבעה שברי גוף קטנים, דקים, מעוטרים בצלולות רך, שנעשו בניפוח לדפוס. כל הזרוכיות עוטרו במגוון טכניקות, בהן ליפוף חוטים דקים (מס' 4) וציבורית דופן הכליל (מס' 6). רוב השברים היו שייכים לכלים סגורים, בעיקר לבקבוקים. בולט במלול העדרן של קערות וכוסות, תופעה מוגדרת במערות קבורה מן התקופה הביזנטית.

כלי הזוכניות אופיניים לאזור ירושלים בתקופה הביזנטית, אחדים עשוים להופיע גם במקלולים מראשית התקופה האומית. תמונה זו תואמת לממצא נרחב החורס מהמערה, האופיניים אף הם לתקופה הביזנטית ולראשית התקופה האומית.

בקבוקים שצווארם דמיי-משפֶּך (L104, סל 1006, 1008, 1:4; L103, סל 1020, 2:4 זוכוכית ירקוכה, אירור 3:4). — למס' 1 שפה מעוגלת (50 מ"מ קוטר) ורכס אופקי רודוד מתחת לשפה. למס' 2 שפה מעובה (40 מ"מ קוטר); למס' 3 שפה מעוגלת (30 מ"מ קוטר), מקופלת פנימה וכיוזן קל בבסיס הצוואר. בקבוקים אלה, ב מגון וריציות, היו נפוצים בתקופה הביזנטית. באזורי ירושלים נתגלו בקבוקים דומים, למשל בראש מערוף שמצפון לעיר (Gorin-Rosen 1999:208, Fig. 1:9-11) בקבוקים הקבועות נספה מ"דומינוס פולויט"). בקבוקים מהזרים ביזנטיים נמצאו בין היתר, בכנסייה בשבי צין (Barag 1967:66, Fig. 16:1-3), בכך 4 בבית יהח (בר"ג ירח 1960: Pl. 59:2) ובמבנה (Peleg 1994:143-144, Fig. 15:6, 7) בבית שאן (7).

בקבוקים שצווארם עוטר בחוט דק (L105, סל 1016, שבר גוף; L109, סל 1020, שפה וארבעה שברי גוף; L108, סל 1023, אירור 4:4). — לשבר מס' 4, העשווי זוכוכית כחללה, שפה מעוגלת (50 מ"מ קוטר בקירוב) וצואר שבסיבו מלופף חוט דק בגון יירוק-כחול שגונו כהה מזה של הכליל.

שער זה שייך לבקבוק שגופו כדורי או אגסי. טיפוס בקבוקים מעוטרים בחוטים החל להופיע בארץ במהלך המאה ה"ד לסה"נ, והם היו נפוצים לאורח התקופה הביזנטית ובראשית התקופה האומית (בר"ג תש"ל: 196-194: 43, טיפוסים טו: 22-29, ושם הקבלות ובות). שברי בקבוקים מטיפוס זה נחשפו במתהם בנייני (Gorin-Rosen 2005:204, Fig. 2:29-31) והם הקבלות נספה מאזור ירושלים).

חרוז כחול-לבן (L103, סל 1028, 8 מ"מ קוטר, 9 מ"מ אורך; אייר 5:3). — במרכזה החزو צומת דמו-החבית, העשו מזכוכית אטומה בגוני כחול ולבן, מופיעה רצואה לבנה רחבה, וממשני צדיה רצועות כחולות דקotas. חרוזים דומים בגוני כחול, שחור וחום, שליהם רצואה לבנה במרקזם, נתגלו למשל במקלולים מהתקופה הרומית המאוחרת בשומרון (Beck and Crowfoot 1957:395, Fig. 92:17 מרכזית לבנה נמצאה באוספי מוזיאון ישראל Spaer 2001:102–103, 112, Pl. 13:164).

חרוז שחתכו משושה (L100, סל 1002, 5 מ"מ קוטר, 8 מ"מ אורך; אייר 5:4). — החزو עשו זכוכית מעירית-אור בגונו כחול-ירוק. חרוזים דומים נתגלו בשומרון ב嚷ון קשרים, מהמאה ה'ג' Beck and Crowfoot 1957:391, (395, Fig. 92:34 עד הה' לסה"נ) (Peleg 1991:146, No.18, Fig. 13:10).

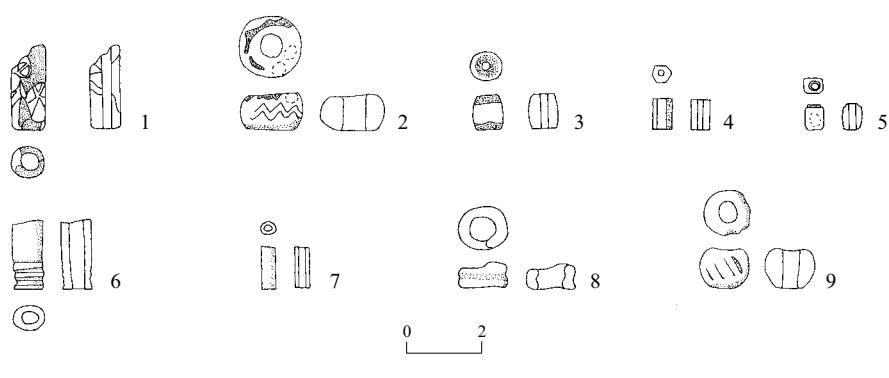
חרוז שחתכו מרובע (L100, סל 1032, 5 מ"מ קוטר, 7 מ"מ אורך; אייר 5:5). — החزو עשו מזכוכית כחולת, מעירית-אור. חרוז כחול דומו נחשף בכר XV בחניתה שתוארך למאה ה'ג' וראשית המאה ה'ד' (Barag 1978:46, Fig. 18:125).

חרוזים גליליים (L109, סל 1031, 8 מ"מ קוטר, 18 מ"מ אורך, אייר 6:5 ; L103, סל 1008, 4 מ"מ קוטר, 11 מ"מ אורך, שבר; אייר 5:7). — החרו צומת זכוכית ירוקה, מעירית-אור. חרוזים דומים מזכוכית ירוקה וכחולת נתגלו בשומרון (Beck and Crowfoot 1957:395, Fig. 92:30).

חרוז מזכוכית-פסיפס (L105, סל 1015, 9 מ"מ קוטר, שבר; אייר 5:1). — החزو הגלילי עשוי מזכוכית-פסיפס ('AMILFIORI') בגוני י록, צהוב, אדום, כחול ולבן. בקצת החזו הוסף חוט אדום שלא התמזג היטב עם גופו החזו ואינו מקיף את כלו.

חרוזים עשויים זכוכית-פסיפס אופיניים לתקופה הרומית המאוחרת, אך אפשר למצוא אותם גם בהקשרים ביזנטיים. חרוז דומו, שלו חוט אדום בקצוותיו, נמצא במערה 2 בכרסא, שתוארה מן המאה ה'ד' עד אמצע המאה ה'ה' לסה"נ (שטרן תשנ"ח 127–126, אייר 14:67). שלושה חרוז זכוכית-פסיפס מוארכים, שליהם שבע פאות, התגלו בכר בעין, ששימש בשלוי המאה ה'ו' וראשית Barag 1985:373–374, Fig. 9: (ה'ז' לסה"נ) (Photo 24 XII, ור' שם דוגמות נוספות מקרים בדיבון שתאריכם שלשי התקופה הביזנטית). חרוז מוארך מזכוכית-פסיפס בצלבים דומים נמצא באוספי מוזיאון ישראל Spaer 2001:125, Pl. (17:218).

חרוז מעוטר בדגם גלי (L100, סל 1002, 16 מ"מ קוטר, 10 מ"מ אורך, שבר; אייר 5:2). — זהו חרוז טבעי, עשוי זכוכית שגונה כהה (אי אפשר היה לזהותו בשל הבליה), ומעוטר בפס גלי לבן ובכתמים צהובים. חרוזים מעוטרים בחוטים מלופפים היו נפוצים במאות ה'ג–ה'ה' לסה"נ. חרוז חבית עס חוט לבן בדגם זיגזג נמצא באוספי מוזיאון ישראל Bagatti 2001:102–103, 112, Pl. 13:165 (and Milik 1958: Fig. 37:15).



אייר 5. החרו צום.

וראמ תש"ס) ובעין לבן (הרשות מס' A-2830; סולימני, בהכנה). בשפלה זהה מערות דומות (אבני תשנ"ז: 42–43), למשל בנחית היל"ה, בלוזית ובבית גוברין, אף בצפון הארץ, למשל בכיסרא (שטרן תשנ"ח) ובבית שערם (אביבג'ת תשל"ב).

מערת הקבורה מגונן שייכת לבית הקברות של ח'רבת אל-גיאריש (חוורת גורס), שהה כפר קטן במערב היישוב החקלאי לאורך נחל רפאים בתקופות הביזנטית והאסלאמית הקדומה (אייר 1). למרכז חקלאי זה שייכים גם חוות הנזיר שבנהר רקופות היורד מתחבר לנחל רפאים, שבה נחשף יישוב עם מבנים, מתקנים של בית بد, גותות, בורות ומערות (קלונר תשס"א: 19–20; אתר 21; שייאון וראמ תש"ס; וכן חפירה בראשות נ"נ מאי [הרשות מס' A-2302]). עין אל-חניה, שם נחשפה הכנסתיה מהתקופה הביזנטית (קלונר תשס"א: 36; אתר 52; עין (Baramki 1934; עיל, שם נחשף יישוב ביזנטי עם מבנים ומדרגות חקלאיות, שהמשיך לשמש גם בתקופה האומיית עת נבנה במקום בית מרחץ (קלונר תשס"א: 41–42, אתר 69; אלשלטני תשמ"ז; תשמ"ח); עין אל-בלד, רכס לבן (2003); ועין אל-עליק (עין לבן), שם נאספה קירמייקה רובה מהתקופה הביזנטית (סקר רצס לבן (2003) וונחפה מערה קבורה מתkopות אלה (הרשות מס' A-2830; סולימני, בהכנה). באתרים עין אל-חניה, עין יעל, עין אל-בלד ועין אל-עליק נמצאו אף ניקבות, המזרימות מים בתעלות ובאותות בניוות לבירכה ולמודרות חקלאיות, דבר שאפשר חקלאות שלחין מפותחת באזורה.

חרוז טבעתי (L109, סל 1031, מ"מ קוטר, 7 מ"מ אורך, שבור; אייר 8:5). — החרוז עשוי מזכוכית כחולה, מעיבירת אורה.

חרוז דמו-מלון (L100, סל 1002, 13 מ"מ קוטר, 10 מ"מ אורך; אייר 9:5). — החרוז כדורי, מחורץ, עשוי מעיסת זכוכית (frit) בצלב תכלת. חרוזים דמו-מלון נעשו מעיסת זכוכית או מפאיאנס, והוא נפוצים בתקופה הרומית ובראשית התקופה הביזנטית. חרוזים מטיפוס זה נמצאו במערת קבורה Winter 1996:114–115, (ר' שם דוגמות נוספות).

דיון וסיכום

נרות החרס, כל הזכוכית והחרוזים מתארכים את משך השימוש במערה לתקופה הביזנטית ולראשית התקופה האסלאמית הקדומה. תוכניתה של המערה — חדר קבורה אחד מרוכז, שבڊופונטי מקמורים, ובهم שקתוות קבורה זה לווחב המקמר — מלבדה שיש לשיכחה לתקופה הביזנטית (המאות הה'–הז' לסה"ג; אבני תשנ"ז: 43–42). המערה שייכת לטיפוס 2.2.4.2 (הנדיר ייחסי) לשאר הטיפוסים בני התקופה. אבני (תשנ"ז: 42–43) הראה שמערות שלחן תוכנית, מצאים ואופי קבורה דומות התגלו באזורי ירושלים, בהר ב'דומינוס פולויט', בבית פג'אר, בנחלת אחם, בהר הרצל ובאדרם, וכן ברחוב סנט ג'ורג' בירושלים (סולימני ועדוי תש"ס), בתל אל-פול (פרץ

הערות

¹ זכוכית וחרווזים), צילה שגב וקלרה עמית (צילום הממצאים) וヨוסי נגר (אנתרופולוגיה פיזית).

² תיק ארכיאון י-ט/ג/5, רחמנית וגופנה (גייאריש/חוורת גורס, 1957).

³ תודעה לגדרון סולימני על האפשרות לחזור נרות אלה.

⁴ תודעה לגדרון סולימני על ההזדמנות לחזור את כל הזכוכית והחרוזים וליעיל גורין-רוון על הדרכתה והערותיה.

⁵ כל המחברים שותפים בכתיבת הדוח. תמר ויינטראנה דה-ויננס — את ממצא הזכוכית והחרוזים ואנה דה-ויננס — את ממצא כלי החרס.

⁶ בחודש יוני 1995 נחפרה המערה (הרשות מס' A-2314) מטעם רשות העתיקות בראשות המחבר בעוזרת של ג'ין זלגמן וחאלד אבו טאהה. סייעו סילביה קרפיוקו (מידדות), רונלד גרינברג (ציור נרות החרס), מיקל מיילס (ציור כלי

הפניות

- גורין-רוזון י" 2002. כלי הזכוכית. בתוך ד' אבשלום-גוריון וא' טצ'ר. חפירות בח'רבת אל-שביכיה. בתוך צ' גל, עורך. ארץ צפון: קובץ מאמרם בארכיאולוגיה של הגליל. חיפה. עמ' 288–322.
- וינטרא ת' תשנ"ח. כלי הזכוכית מחורבת חרמשית. עתיקות 179: 175–34.
- סולימאני ג' וודוי ז' תש"ס. ירושלים, החוב סט' ג'וזג'. חדרות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל 78: 77–110.
- סולימאני ג' וודוי ז' תש"ס. מערת קבורה בעין לבן. עתיקות פרץ א' וראמ' ע' תש"ס. ירושלים, תל אל-פול. חדרות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל 76: 76–110.
- קלונר ע' תשס"א. סקר ירושלים: האוור הדורומי (סקר ארכיאולוגי של ישראל). ירושלים.
- שטרן ע' תשנ"ה. מערות קבורה בבסרא. עתיקות 101: 101–135.
- שיאנן ע' וראמ' ע' תש"ס. ירושלים, בית גן. חדרות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל 84: 85–85.
- אביגד מ' תשל"ב. בית שערם: החפירות הארכיאולוגיות בשנים תש"ג–תש"ח ג. ירושלים. אבני ג' תשנ"ז. בתיה הקדומים של ירושלים ובית גוברין במאות ד–ל' לסה"ג כדוגמא לבתי קברות ערוניים בארץ ישראל בתחום הרומיות המאוחרת והביזנטית. עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית. ירושלים.
- אדלשטיין ג' תשמ"ז. עין יעל. חדרות ארכיאולוגיות פט: 42–39.
- אדלשטיין ג' תשמ"ח. עין יעל — 1987. חדרות ארכיאולוגיות צב: 39–37.
- בר"ג ד' תש"ל. כליה זוכנית בארץ ישראל בתחום הרומי והביזנטית. עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית. ירושלים.
- בר"ג ד' תשל"ה. מערת קברים מן התקופה הביזנטית ע' נחיב הל"ה. עתיקות ז' 81–87.
- גורין-רוזון י' תשס"א(א). כליה זוכנית מח'רבת טבליה (גבעת המטוס). עתיקות 40: 95*–81*.
- גורין-רוזון י' תשס"א(ב). כליה זוכנית. בתוך ר' אבנָר. דיז'язיאל: מנזר ביזנטי מצפון-מזרח לירושלים. עתיקות 40: 49*–47*.

- Bagatti P.B. and Milik J.T. 1958. *Gli scavi del "Dominus Flevit" (Monte Oliveto, Gerusalemme) I: La necropoli del periodo romano*. Jerusalem.
- Barag D. 1967. The Glass. In M.W. Prausnitz. *Excavations at Shavéi Zion*. Rome. Pp. 65–70.
- Barag D. 1978. *Hanita, Tomb XV: A Tomb of the Third and Early Fourth Century CE ('Atiqot [ES] 13)*. Jerusalem.
- Barag D. 1985. Finds from a Tomb of the Byzantine Period at Ma'in. *LA* 35:365–374.
- Baramki D.C. 1934. An Early Christian Basilica at 'Ein Hanniya. *QDAP* 3:113–117.
- Baur P.V.C. 1938. Glassware. In C.H. Kraeling ed. *Gerasa—City of the Decapolis*. Connecticut. Pp. 505–546.
- Beck H.C. and Crowfoot G.M. 1957. Beads and Insets. In J.W. Crowfoot, G.M. Crowfoot and K.M. Kenyon. *Samaria-Sebaste III: The Objects from Samaria*. London. Pp. 391–398.
- Delougaz P. and Haines R.C. 1960. *A Byzantine Church at Khirbat Al-Karak*. Chicago.
- Gorin-Rosen Y. 1999. Glass from Ras Abu Ma'aruf. *'Atiqot* 38:205–214.
- Gorin-Rosen Y. 2003. Glass Vessels from Area A. In H. Geva ed. *The Jewish Quarter Excavations in the Old City of Jerusalem II: The Finds from Areas A, W and X-2, Final Report*. Jerusalem. Pp. 364–386.

- Gorin-Rosen Y. 2005. The Glass. In B. Arubas and H. Goldfus eds. *Excavations on the Site of the Jerusalem International Convention Center (Binyanei Ha'Uma): A Settlement of the Late First to Second Temple Period; The Tenth Legion's Kilnworks, and a Byzantine Monastic Complex; The Pottery and Other Finds (JRA Supplement 60)*. Portsmith, Ri. Pp. 195–210.
- Loffreda S. 1989. *Le lucerne bizantine in Terra Santa con iscrizioni in greco*. Jerusalem.
- Loffreda S. 1995. *Luce e vita nelle antiche lucerne cristiane di Terra Santa*. Jerusalem.
- Nitowski E.I. 1974. Inscribed and Radiated-Type Byzantine Lamps. *Andrews Seminary Studies* 12:18–34.
- Peleg M. 1991. Persian, Hellenistic and Roman Burials at Lohamei HaGeta'ot. *'Atiqot* 20:131–152.
- Peleg M. 1994. Bet She'an: A Paved Street and Adjacent Remains. *'Atiqot* 25:139–155.
- Spaer M. 2001. *Ancient Glass in the Israel Museum: Beads and Other Small Objects*. Jerusalem.
- Winter T. 1996. Jewelry and Miscellaneous Objects. In G. Avni and Z. Greenhut. *The Akeldama Tombs: Three Burial Caves in the Kidron Valley, Jerusalem* (IAA Reports 1). Jerusalem. Pp. 109–116.

A BURIAL CAVE FROM THE BYZANTINE AND EARLY ISLAMIC PERIODS IN HORBAT GORES, THE GONEN QUARTER, JERUSALEM

GIDEON SOLIMANY, TAMAR WINTER AND ANNA DE VINCENZ

(Pp. 87*–94*)

A burial cave was exposed during development works at the Giv‘at Gonen school, in the Gonen quarter, Jerusalem (map ref. NIG 21851/62907, OIG 16851/12907; Fig. 1). The cave (Plan 1) was hewn in the soft chalk bedrock on the western slope of Ḥorbat Gores. A standing pit (L105) and a burial trough (L109) were installed in the middle of the burial chamber. *Arcosolia* were hewn in the walls, each with two or three burial troughs: three troughs (L100–102) in the northern wall, two (L106, L107) in the eastern wall and two (L103, L104) in the western wall.

Crushed bones fragments of glass vessels, and beads were discovered in the alluvium layer inside the burial troughs. The northern *arcosolium* yielded a worn coin (in L102) and a copper ring (in L100). Most of the bones and all of the ceramic lamps were recovered from the standing pit (L105). The bones were poorly preserved and it was difficult to determine

the total number of interred, their age or sex; however, it was possible to clearly distinguish five adults, 40–60 years of age, and the skeletons of two children.

Twenty-one complete clay candlestick lamps and numerous fragments of other lamps were retrieved (Figs. 2, 3); only four which had been used. All the lamps date to the Byzantine period. Nineteen complete candlestick lamps and several fragments that were unearthed in the standing pit are of the common type, with an elongated or piriform body and a pattern in place of a handle. Two lamps were found outside the cave: No. 6 and another lamp that was cast in the same mold (not illustrated).

The candlestick lamps appear in two sizes: small (max. length 8 cm; Nos. 2, 3, and three more, not illustrated), and large (length 10.0–11.5 cm; Nos. 1, 4, 5, and eleven more, not illustrated). The smaller lamps, occasionally

bearing a cross on the nozzle, emerged as early as the fourth century CE. By the late fifth century CE they were replaced by the larger lamps that continued into the seventh century CE. Greek inscriptions appeared on the lamps during the fourth century CE and continued till the eighth century CE, when they became degraded and undecipherable. Numbers 4 and 5 bear a Greek inscription on the shoulder, translated: “The light of the messiah shines for all. Good [evening]”. Number 4 also has a Nufus cross on the nozzle.

Some 300 fragments of glass vessels were collected from the troughs and the standing pit in the burial cave. Most of the pieces are non-diagnostic body fragments; however, their large quantity indicates that the removal of the glass vessels following the burial phase was careless. Of the 23 diagnostic fragments, 6 vessels, representative of the types discovered in the cave, are discussed below (Fig. 4).

The vessels were free-blown of light green and light blue translucent glass, bar four thin body fragments adorned with mold-blown shallow ribbing. The glass vessels were decorated in different techniques, including winding of thin trails (Fig. 4:4) and pinching on the vessel wall (Fig. 4:6). Most fragments belonged to closed vessels, particularly bottles. Noteworthy is the absence of bowls and cups from the assemblage, a common phenomenon in burial caves of the Byzantine period. The glass vessels are characteristic of the Jerusalem region in the Byzantine period; several are also likely to appear in assemblages dating to the early Umayyad period. This is consistent with the ceramic lamps from the site, which are also characteristic of the Byzantine period and the early Umayyad period.

Thirty beads, mostly plain, were collected from the site. Some were made of glass, including mosaic glass (*millefiori*; Fig. 5:1), and some of frit (Fig. 5:9). The beads are characteristic of the Late Roman period (fourth century CE), though they continue into the Byzantine period. As they are small and durable, beads were long-lasting and were passed down for generations.

It seems the interred in the cave in the Gonen quarter were buried in the Byzantine period together with beads from an earlier period.

The clay lamps, glass vessels and beads date the use of the cave to the Byzantine period and the beginning of the Early Islamic period. The plan of the cave—a single central burial chamber with *arcosolia* hewn in its walls, and burial troughs set widthwise, parallel to each other—indicates it should be ascribed to the Byzantine period (fifth–seventh centuries CE). The cave belongs to Type 2.2.4 according to Avni's typology, a type which is relatively infrequent compared to other cave types of the period. Avni has shown that caves with the same plan and similar finds and burial practices have been discovered in the Jerusalem region, e.g., at ‘Dominus Flevit’, Beit Fajjar, Nahalat Ahim, Mount Herzl, er-Ram, St. George Street, Tell el-Ful and ‘En Lavan. Similar caves were identified in the Shephelah, e.g., Luzit, Bet Guvrin and near Netiv Ha-Lamed-He, and also in the north of the country, e.g., at Kursi and Bet She’arim.

The burial cave in the Gonen quarter is part of the cemetery of Khirbat al-Juarish (Horbat Gores), which was a small village within the agricultural settlement array along Nahal Refa'im during the Byzantine and Early Islamic periods (Fig. 1). Other settlements belonging to this agricultural cluster include Havat Ha-Nazir in Nahal Raqqafot (which merges into Nahal Refa'im), where a settlement with buildings, olive-press installations, winepresses, cisterns and caves was uncovered; ‘Ein el-Hanniya, with a Byzantine-period church; ‘En Ya‘al, where a Byzantine settlement, including buildings and farming terraces, continued into the Umayyad period, when a bathhouse was built there; ‘Ein el-Balad, dotted with numerous pottery sherds of the Byzantine period; and ‘Ein el-Aliq (‘En Lavan), where a large amount of Byzantine and Early Islamic pottery was collected and a burial cave dated to these periods was excavated. ‘Ein el-Hanniya, ‘En Ya‘al, ‘Ein el-Balad and ‘Ein el-Aliq also yielded tunnels that conveyed water in channels and in built aqueducts to a

pool and farming terraces, which made possible sophisticated irrigated farming in the region.

CAPTIONS TO ILLUSTRATIONS

Fig. 1. Location of Horbat Gores and the agricultural settlements along Nahal Refa'im.

Plan 1. Plan and section of the burial cave.

Fig. 2. Byzantine candlestick lamps, Nos. 1–3.

Fig. 3. Byzantine candlestick lamps, Nos. 4–6.

Fig. 4. The glass vessels.

Fig. 5. The beads.